

УДК 37+ 396,316.3(477) "XIX/XX"

ОСВІТА ЯК ФАКТОР ЗРОСТАННЯ РОЛІ ЖІНОЦТВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1880-ТІ РР. – ПОЧАТОК XX СТ.)

В.С. Шандра

Інститут історії України НАН України

У статті йдеться про освіту як основний фактор зростання ролі жінок в українському суспільстві. З'ясовано, чому держава приділяла жіночій освіті менше уваги, ніж чоловічій. Простежено виникнення жіночих гімназій та динаміку їх відкриття. Звернута увага на те, що потребу бути освіченими швидше демонстрували дівчата з середніх і вищих соціальних прошарків у порівнянні з нижчими. З'ясовано, що дівчат не задовольняла заборона отримувати університетську освіту, а тому вони виїжджали на навчання до Цюриха і це стало спонукальним чинником до заснування вищих жіночих курсів в країні. Поширення всестанової жіночої освіти не усунуло потребу існування елітних шкіл, якими вважалися інститути шляхетних панянок. Вони й надалі продовжували функціонування, щоправда демократизувалися щодо соціального походження своїх вихованок. Звернута увага і на функціонування професійних шкіл, темпи зростання яких суттєво збільшувалися з кожним десятиріччям, а також на ті знання і практичні навички, що там можна було отримати. Завдяки освіті дівчата почали реалізовувати себе у таких галузях, як педагогіка, медицина, пошта, державна служба.

Ключові слова: жіноча освіта, жіночі гімназії, інститути шляхетних панянок, професійна освіта.

Постановка проблеми. Оскільки жінки тривалий час опікувалися лише сім'єю, то їхня потреба в освіті була обмеженою, а то й зовсім не запитуваною. Виклики часу змусили жінок ставити питання про набуття освіти, яка забезпечувала їх активну участь у суспільному житті. Необхідність бути незалежною від

чоловічого утримання, дбати про власне забезпечення та піклуватися про родину, прагнення стати активною учасницею громадського життя поставили перед державою і суспільством завдання переглянути ставлення до жіночої освіти. Як відбувався цей складний процес, вплив на нього держави, різних товариств і приватної ініціативи та його наслідки й становить наукову складову статті.

Мета статті – виявити головні фактори, які дозволяють стверджувати, що загальна, а також професійна освіта спричинили зростання з кінця 1880-х рр. ролі жіноцтва в житті суспільства. А також простежити як шляхом здобуття освіти жінка набула ваги в суспільстві та яку нішу внаслідок цього вона там зайняла. Визнати, що жінки почали посідати певне місце у таких галузях як педагогічна діяльність, медичне обслуговування, поштові послуги та державна служба.

Виклад матеріалу. Серед чинників, які вплинули на зростання ролі і значення жінок у українському суспільстві, найголовнішим виявилася все ж освіта, яка хай і поволі, але сприяла формуванню нового типу жінки. Тієї, яка вже не бажала обмежувати себе лише сімейним колом, вихованням дітей чи кухонними заняттями, а хотіла брати активну участь у громадському житті, змінюючи своє життя і життя власної родини на краще. Щоб з'ясувати цю наукову проблему, доводиться звертатися до ролі держави у становленні жіночої освіти та виявляти мотивації найширшого кола жінок, які намагалися через освіту реалізувати себе, свій інтелектуальний потенціал аби здобути якнайширші громадянські права. Мережа освітніх жіночих інституцій, що творилася впродовж першої половини XIX ст. в українських губерніях

Російської імперії, передбачала централизоване державне керівництво. Проте державна опіка не була надто строгою, бо жіноча освіта розосереджувалась у кількох відомствах – Міністерстві народної освіти, Відомстві імператриці Марії, згодом – духовного відомства, коли 1868 р. Святіший синод уклав статут для єпархіальних дівочих гімназій, за яким навчання там було семирічним та й програма наближалась до жіночих міністерських гімназій.

Становлення закладів жіночої освіти спиралося не стільки на державну, як на приватну ініціативу у заснуванні та забезпеченні коштами. На відміну від чоловічих, якими держава опікувалася значно більше через потребу постачати кадрами цивільну і військову службу, жіночим вона приділяла менше уваги, а тому ті розвивалися у вільнішій атмосфері. На зміст освіти впливало розуміння верховною владою, самим суспільством та врешті й дівчатами власного призначення, а тому вона менше на початковому і значно більше на середньому рівні охоплювала дівчат з вищих станів і за суттю покликана була підготувати їх до домашнього, родинного життя [37, с. 5], й лише частково – до публічного, яке проте обмежувалося виїздами на святкові заходи, зокрема на бали, до літературних салонів і часто відбувалося у супроводі чоловіків. Ще й у другій половині ХІХ ст. частина землевласників була переконана, що політичну свободу гарантує лише багатство, а освіта не гідна кращих людей. Достатньо навести приклад, що навіть Михайло Драгоманов, який мав величезний вплив на формування поглядів молодшої генерації початку ХХ ст., не схвалював громадської діяльності своєї сестри Олени Пчілки, вважаючи, що місце жінки – у хаті з дітьми [2, с. 59].

Як би це не здавалося неправдоподібним, до впорядкування жіночої освіти верховна влада вдалася раніше, ніж до чоловічої, адже статут юнацьких гімназій і прогімназій було прийнято 1864 р.

Ще напередодні ліберальних реформ 1858 р. було розроблене положення про жіночі училища Міністерства народної освіти [14, № 33221], згідно з яким ті діяли впродовж трьох років, «в виде опыта», після чого отримали повноцінний законодавчий акт 1860 р. – Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти [15, №35780]. Там вказувалась мета їх заснування: надання «ученицам того религиозного, нравственного и умственного образования, которого должно требовать от каждой женщины, будущей матери семейства». Визначався також перелік предметів та об'єм знань, для чого ті поділялися на дві категорії – обов'язкові і необов'язкові. Серед обов'язкових в училищах першої категорії запроваджувалися географія і історія загальна та російська, а також основи природничої історії і фізики, яких раніше дівчатам не викладали. У навчальних програмах жіночої школи активізувалась виховна функція освіти, яка поєднувалась з гуманітарним її наповненням, передовсім словесним та моральними аспектами виховання.

Держава передбачала заснування училищ у тих містах, де громадськість і приватні особи могли забезпечити їх коштами та передавала їх у відання імператриці Марії. За десятиріччя такі школи були відкриті у всіх губернських та розвинутих містах, зокрема Одесі, Феодосії, Сімферополі, Змієві, Богодухові, Ананьєві [29, с. 236, 439, 537, 1012, 1081, 1105]. Остання, скажімо, утримувалася повітовим земством та міщанами міста Ананьєва Херсонської губернії [16, № 51999].

Серед них були й ті, що засновувалися на виняткових умовах, серед них – Миколаївське училище для доньок нижніх чинів морського відомства, котре повністю існувало за державний рахунок. Впроваджене там навчання ремесел – чоботарського, щіткового та вітрильного – було замінено 1875 р. на вишивання та жіночу кравецьку майстерність [17, № 50872; 18, № 54630].

Наступним законодавчим актом – положенням про жіночі гімназії і про гімназії Міністерства народної освіти від 24 травня 1870 р. – жіноча освіта оголошувалась всестановою, без огляду на віросповідання. У першій публікації цього положення йшлося про те, що на відміну від попередніх жіночих шкіл, що призначалися для дітей дворян і чиновників, у нових гімназіях освіту зможуть отримувати вихідці з середнього стану [29, с. 1636]. Цікаво, що апробація цих закладів відбулась у Києві, Немирові, Білій Церкві і Златополі, де ті засновувалися на рік раніше, ніж по всій імперії [19, № 47131]. Першою була заснована шестикласна гімназія у Києві, бо для неї місцевий губернатор І. І. Фундуклей благодійно надав кам'яні будинки та щорічно вносив 1200 руб. на навчання. Причому утримувалися нові жіночі заклади за рахунок держави, громадських і приватних коштів, зокрема і за навчання. Курс та об'єм предметів хоча й не зрівнювався з курсом чоловічих гімназій, але значно підвищувався у порівнянні з попередніми. Вперше дівчата отримували фахову освіту, яка залежно від успіхів поділялася на чотири кваліфікаційні категорії. До вищої належало звання домашньої наставниці, яке присвоювалося тим гімназисткам, котрі нагороджувалися золотими і срібними медалями й закінчували восьмий педагогічний клас, де здобували основні поняття про виховання та його методи. Тим, що закінчили загальний гімназійний курс без медалей та навчалися на додатковому курсі, присвоювалося звання домашньої учительки. Ті, що закінчували загальний гімназійний курс, наділялися правом вчителювати у народних школах. Впроваджувалася ще одна кваліфікаційна норма – помічниця учителя будь-якої початкової школи, яка присвоювалася в разі отримання похвального свідоцтва про закінчення прогімназії або перших трьох класів гімназії [20, № 48406].

Кількість жіночих гімназій, що відкривалися згідно із законом 1870 р., зрос-

тала швидкими темпами, щороку збільшуючи число жінок з середньою освітою, що зафіксувала й статистика, пояснюючи яку адміністрація зауважувала, що збільшення числа учнів у кожній губернії, особливо у 1880-1890-х рр., відбувається практично тільки за рахунок жіночих гімназій. Проте навіть кожна з них не могла забезпечити всіх охочих отримати середню освіту. Волинський губернатор констатував 1879 р., що до жіночих навчальних закладів подано 241 заяву, а зараховано було лише 161 особу [31, арк. 72]. Аби задовольнити попит дівчат на освіту дозволено засновувати приватні жіночі гімназії. На початку 1880 р. у дев'яти українських губерніях діяло біля 90 середніх жіночих навчальних закладів різних типів, в яких навчалось близько 19 тис. осіб. На початку XX ст. кількість міністерських гімназій збільшилася до 185, учнівський контингент яких становив понад 54 тис. осіб [4, с. 645].

Серед нижніх станів потреба в жіночій освіті приживалася більш повільно. При відкритті жіночої початкової школи, наприклад, в Бердянську 1860 р. заява надійшла лише від однієї особи. Нею виявилась дівчинка-сирота і, аби підтримати, її начальник міста і порту урочисто при відкритті школи оголосив, що вона буде навчатися за його рахунок [12, с. 96]. З часом дівчачі початкові школи почали з'являтися частіше. І у робітничому середовищі зростала потреба в освіті. Що освіта приносить нове розуміння життя, свідчить факт відкриття у Києві недільних шкіл для хлопців. Вслід за ними свою діяльність розпочали три дівчачі, одна з них – при Другій гімназії, інша – при Фундуклівській, а третя – при Києво-Подільській.

Громадськість досить активно почала перейматися освітою своїх дочок, свідченням чого стало заснування іменних стипендій, серед яких – стипендія в пам'ять покійної начальниці Харківської гімназії Тетяни Зібер [17, № 50604]. У Кам'янці-Подільському ще напередодні

відкриття гімназії жителі на відсотки із зібраних коштів від концертів та спектаклів (400 руб.) засновували стипендію ім. генерал-лейтенанта Сухотіна, який як губернатор краю клопотався про заснування жіночої гімназії у губернському місті [21, № 43122]. У Сімферополі засновувалась стипендія на зібрані по підписці 325 руб., відсотки яких використовувалися на придбання підручників і посібників одній з учениць. Стипендія ця іменувалась в пам'ять «девицы» Єлизавети Калимахи, покійної доньки місцевого начальника жандармерії. Ця нова практика витісняла ще недавно існуючу традицію – заповідати кошти духовним храмам. Більше того, якщо значна частина жіночих закладів отримувала назву «Маріїнських», на честь імператриці, то деякі забезпечені особи, виділяючи значні кошти, претендували, аби їх ім'я присвоювалося жіночим закладам. Поміщик Зміївського повіту Харківської губернії, дійсний статський радник Донець-Захаржевський отримав таке право, бо виділив жіночій школі м. Змієва на перше облаштування 1 тис. , а згодом ще 4 тис. руб. [23, № 44895]. Ім'я графа Блудова носило жіноче училище у м-ку Острозі Волинської губернії [23, № 53692].

У спогадах самі жінки чудово описали свої відчуття у потребі освіти. Після реформений час наповнився загальним оновленням та піднесенням, ентузіазмом і прагненням діяльності й саме він покликав дівчат до суспільної праці, що стала своєрідним виміром жіночої свободи і незалежності. Одна з стенографісток Харківської судової палати відзначала, що незалежною працею вони відстоювали свою особисту незалежність і гідність. Ось як вона передала своє розуміння веління часу:

«Всё освобождалось: миллионы рабов, общественные учреждения и интеллигентные женщины. Изнеженные, избалованные, богатые, титулованные, бедные, мы бросив свои дворянские гнезда, стали работать в магазинах, би-

блиотеках, редакциях, судебных канцеляриях, швейных мастерских» [9, с. 223].

А тому вона скористалася стенографічними курсами при університеті, що їх було відкрито внаслідок запровадження головою Харківської судової палати бароном Ніколаєм Торнау німецької системи стенографування, прилаштованої до російської мови [9, с. 221–223].

Аби отримати незалежність від чоловіка чи батька родини, для зміни соціального становища, забезпечення себе матеріально, універсальним засобом жінками для досягнення цього обиралася освіта. Її середній рівень надавав дівчатам право на педагогічну діяльність, однак з досить обмеженими можливостями. Рух жінок за емансипацію, що найбільше проявився у прагненні здобути освіту, а згодом і місце праці і служби, викликав у значній частині дворянства психоментальне несприйняття. Один із сучасників у публіцистичній брошурі «Задачи дворянства», яких тоді з'явилося досить багато, писав, що у вимозі жінками рівних прав з чоловіками закладається багато шкідливого для самих жінок. Сама думка, що жінка не буде займатися домашнім господарством свідчить про її моральну розбещеність [38, с. 8]. Лише наприкінці ХІХ ст. інтелігентна працююча дворянка стала звичним явищем [3, с. 633].

Згідно з логікою набуття знань, стало питання про здобуття дівчатами вищої освіти, яку ті за браком такої в Росії, почали здобувати в Європі, і зокрема в Цюріху, університет якого не відмовляв їм у навчанні, тоді як у власній державі їм було заборонено навіть відвідувати університетські лекції. Коли домашня вчителька Людмила Ожигіна 1861 р. звернулася до попечителя Харківського навчального округу дозволити їй вступити до медичного факультету університету аби отримати диплом лікаря, то той не маючи прецеденту, звернувся до міністра освіти, а той в свою чергу – до Олександра ІІ. Імператор передав її на з'ясування Головному управлінню учи-

лиш, яке дозволило прийняти на навчання піонерку вищої жіночої освіти. Цей випадок змусив верховну владу запропонувати думку університетів з приводу допущення жіноцтва в університети. Як би це не здавалося парадоксальним спершу лише два університети – Петербурзький і Харківський – висловились позитивно [1, с. 14–15]. Лише згодом до них приєдналися Київський і Казанський університети. Однак це питання тоді не набуло остаточного схвалення.

Цюрихська жіноча колонія з 103 особами, у складі якої було 30 дівчат з Новоросійського краю, 13 – з Південного-Західного і Малоросії, змусила верховну владу створити комісію у складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти і головного начальника Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії для з'ясування причин їх від'їзду до Цюриха. Крім освітніх запитів та зауважила, що жіноче питання вбирає в себе утопічне, майже революційне зрівняння прав жінки з правами чоловіків. Комісію вразив жіночий нігілізм, порушення спокою, правопорядку, норм елементарної порядності, процвітання в їх середовищі «вільного кохання» з відкиданням сімейних цінностей. Останнє змусило членів комісії критично проаналізувати стан жіночої освіти в Росії та запропонувати серйозні урядові заходи, аби спрямувати жіночий рух у потрібне державі річище. Йшлося про розширення можливостей займати жінкам посади не лише виховательок, а й зокрема телеграфістів, служити на залізниці, пошті і у банках. Більше того, комісія вивчила питання, як з подібного становища виходила Європа, та запропонувала використати німецький досвід. Зокрема, йшлося про вищий жіночий навчальний заклад ліцей Вікторії (Victoria-Lyceum), відкритий в Берліні 1867 р. та інші жіночі ліцеї, програми яких наближалися до університетів та у яких викладання забезпечувала університетська професура. За розумінням комісії, подібні до німецьких ліце-

їв слід було відкрити жіночі заклади і в Росії, спершу лише у двох столицях [7, арк.1].

Перші вищі жіночі курси були приватними і не гарантували тих прав, що надавали університети юнакам після їх закінчення. Передбачалося, що отримані знання на вищих жіночих курсах у Києві (1878 р.) дозволять слухачкам викладати у старших класах середніх навчальних закладів. Однак цього не трапилося, й курси, хоча й надавали додаткову освіту, але курсистки не могли нею сповна скористатися в професійному відношенні [10, с. 35, 38]. Навіть коли дворічний курс навчання було замінено на чотирирічний, це не вплинуло на професіоналізацію цього єдиного в українських губерніях вищого навчального закладу для жінок. Заснування курсів та збуджена ними громадська атмосфера, насторожене відношення до них адміністрації створювали додаткові імпульси для молоді, які намагалися наперекір їй підтримати жіночий заклад своєю участю. Частина з них пішла на курси, віддаючи данину моді, новим віянням, інші – справді потребували знань. Вимоги про відкриття таких же курсів у Харкові та Одесі залишилися безрезультатними та й самі Київські жіночі курси, незважаючи на тисячне число слухачок, були зачинені (1889 р.).

Друга громадська хвиля за віднов-

Курсистка. Полотно Миколи Ярошенка

лення вищої жіночої освіти розпочалася в Одесі, де 1903 р. відкрилися врешті жіночі курси. Під час повторного відкриття вищих жіночих курсів 1906 р. в Києві ті практично повністю повторювали структуру Університету св. Володимира. Було засноване й медичне відділення, на базі якого 1916 р. створено Жіночий медичний інститут, в якому впродовж п'яти років підготовлено 700 кваліфікованих жінок-лікарів. Навіть більше, на курсах була ціла низка дисциплін, відсутніх в університетах, частина з яких була запозичена з програм Київського комерційного інституту [10, с. 106–107]. І все ж, хоча курси набули характеру вищої спеціально-педагогічної освіти, вони переростали те значення, про яке йшлося у їхніх статутних документах.

1917 р. сповна розпочали свою діяльність Катеринославські вищі жіночі курси, боротьба за які була досить тривалою і напруженою. Ідею їх заснування впроваджували, як було практично повсюдно, професори місцевого вищого навчального закладу, у даному випадні Гірничого інституту. Роль засновників виконувала громадська діячка Е. В. Тихонова, яка широко розгорнула збір благодійних коштів.

Паралельно з рухом за право отримати вищу освіту розпочалося активне відкриття шкіл зорієнтованих на професійну жіночу освіту, серед яких ремісничі і художньо-ремісничі школи, школи рукоділля, крою і шиття, сільського господарства і домогосподарства. Серед них були й такі, де готували фахівців-кухарок, покоївок, ключниць. Їх засновниці часто були землевласниками, які відкривали в своїх господарствах такі та подібні школи аби підготувати кваліфікованих працівників для власного господарства. Одну з перших таких шкіл для десятих учениць заснувала 1901 р. власниця маєтку «Вільгор» в Острозькому повіті Волинській губернії вдова Ребезова, яку підтримало Міністерство народної освіти, виділивши їй кошти, незважаючи навіть

на заперечення попечителя Київського навчального округ. Той вважав, що школа може обійтися без державної підтримки, оскільки учениці будуть працювати у власному господарстві поміщиці [198, арк. 1–3]. Гостра потреба в отриманні такого характеру знань змусила заснувати 1900 р. у складі Міністерства народної освіти відділ з організації жіночої професійної освіти, в якому йшли напрацювання примірних статутів для шкіл такого характеру. Києво-Лук'янівська жіноча практична школа домогосподарства виникла 1907 р. внаслідок благодійного внеску надвірного радника, інженера О. Ф. Якубенка. Він виділив ділянку землі місту Києву з умовою, що там буде влаштована школа домогосподарства з садом і городом. Його пропозицію підтримала міська дума й допомогла заснувати школу домогосподарства для дівчат всіх станів християнського віросповідання, які б впродовж трьох років набували практичних знань для ведення присадибних господарств. У школі навчання організовувалося згідно таких предметів, як домогосподарство (випічка хліба, консервування, маринування, сушіння фруктів, готування їжі, догляд за меблями, одягом тощо), рукоділля (крій, шиття, штопання, вишивання). До спеціальних предметів відносилися й птахівництво, тваринництво, молочне господарство, бджільництво, городництво і садівництво [36, арк. 184–185].

Такі та подібні школи виявились досить популярними не лише серед незаможних прошарків суспільства, а й середніх. Скажімо, донька відомого київського історика й архівіста М. І. Каманіна, Катерина, здобувши освіту у Фундуклівській гімназії, працювала учителем у навчальних закладах, а у 1917–1918 рр. закінчила курси крою, шиття та чоботарства [8, с. 213] щоб матеріально підтримати родину.

Дієвим чинником наростання жіночого руху, що постав внаслідок революційних подій 1905–1907 рр., була зміна політичної ситуації в Російській

імперії, верховна влада якої на вимогу громадськості видала законодавчий акт – «Временные правила об обществах и союзах» від 4 березня 1906 р., внаслідок чого неприбуткові громадські товариства могли відкриватися «без испрошения на то разрешения правительственной власти», а лише на основі примірних статутів, які слід було реєструвати у спеціально створюваних губернських у громадських справах присутствіях. Адміністрація в особі губернатора лише б стежила за дотриманням статутних вимог [25, № 27479].

Громадськість підтримала жіночий рух, та й він сам чи не найбільше скористався цим законом, засновуючи жіночі організації, щоб допомогти розвивати освіту для жінок як суттєвий засіб змагання за рівноправність. Позбавлені виборчих прав, жінки активно взялися за створення власних товариств, «попечительств», за допомогою яких підтримували жіночий рух за соціальні права, в тому числі і право на освіту. За короткий час було створено цілу мережу організацій, що діяли на принципах рівності членів, самофінансуванні, виборності та ротації керівних органів, звітності перед членами та контролем за діяльністю їх керівників. Товариства займалися конкретними справами – відкривали недільні школи, класи для дорослих, бібліотеки-читальні, влаштовували лекції та читання, літературно-музичні вечори, видавали популярну літературу. Часом виділяли кошти на одяг та взуття, сплачували за навчання незаможних учениць.

Значною активністю вирізнялися єврейські громади, які за кілька років заснували практично в кожному місті і містечку по кілька жіночих шкіл і училищ, кожним з яких опікувалося товариство, яке збирало благодійні кошти і забезпечували ними освіту єврейських дівчат. Статути цих товариств складені відповідно до типових, що їх пропонувала держава, також реєструвалися у губернських про громадські справи присутствія. Їх

члени активно працювали, про що свідчать звіти, котрі публікувалися і ставали доступними як членам товариств так і надсилалися в державні установи. Деякі з них, відступаючи від усталеного порядку, друкували у власних звітах історію заснування, детально вказували розміри внесків та імена благодійників.

Різноманітні, хоча й не чисельні за складом товариства допомоги відкривалися практично для кожного навчального закладу, як наприклад, Товариство допомоги нужденним вихованцям Другого київського жіночого училища духовного відомства (1903 р.). Типовим був статут 1913 р. Новоград-Волинського товариства допомоги («вспомоществования») жіночої шестикласної прогімназії Жуковської. У ньому визначалися види допомог, як от: внесення плати за навчання, надання посібників або їх придбання за дешевою ціною, забезпечення одягом, взуттям, харчуванням, і навіть квартирою. Більше того, таке ж товариство для підтримки Житомирської жіночої гімназії Овсянникової крім названого записало у своєму статуті ще й надання успішним ученицям допомоги вразі продовження ними навчання у вищій школі [35, арк. 857, 961]. Багатофункціональність, соціальна спрямованість, ефективність та популярність свідчать про прагнення суспільства звільнитися від надмірної державної опіки шляхом створення власних об'єднань та спілок, у яких освіта була на першому місці їх діяльності.

Стабільність, економічна незалежність, а також поява вільного часу сприяли заснуванню жіночих об'єднань за інтересами, культурно-розважальних, певною мірою екстравагантних. У статуті Київського жіночого клубу, що його підготували 1911 р. гр. А. К. Плятер, С. Ф. Рутковська, Н. І. Довнар-Запольська та ін., вказувалась мета – сприяти приємному і корисному спілкуванню, а також поліпшувати матеріальні та морально-етичні умови для свої членів. Для цього клуб випишував пресу, влаштовував

літературні, музичні та танцювальні вечори для своїх членів та власних дітей. Обумовлювалися засоби існування клубу – внески, благодійні надходження, прибутки від вечорів. До екстравагантних годилося віднести товариство колишніх вихованців Київської фундуклівської гімназії, яке створювалося для спілкування вихованців однієї з перших жіночих гімназій в Південно-Західному краї, а також для поновлення їхніх зв'язків з гімназією.

Багато жіночих товариств засновувалися для того аби об'єднати свої зусилля та матеріальні можливості для відкриття вищих жіночих курсів. Саме так були засновані Курси у Харкові 1907 р. Катеринославські вищі жіночі курси перейшли в підпорядкування Товариству сприяння жіночій освіті і набули статусу вищого навчального закладу з університетською програмою навчання. На початку 1917 р. до них на навчання прийшло 134 особи.

Якщо говорити про освіту дівчаток знатного походження, то вони її здобували у інститутах шляхетних панянок: Полтавському, Харківському, Київському, Одеському, Керченському. Їх заснування здійснювалося на дворянські кошти. Однак досить скоро всі вони перейшли у відомство імператриці Марії. Спершу у кожному із них освіту отримували лише дівчата шляхетського походження. Так, Одеський надавав безкоштовну освіту дворянським донькам Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній та Бессарабської області. Там же могли навчатися й доньки військових і цивільних чиновників, служба яких відбувалася у цих губерніях та в Одеському і Керченському градоначальствах. Полтавський приймав на навчання доньок дворян і чиновників порівну з однойменної і Чернігівської губерній. Навчальні програми цих закладів орієнтувалися на те, щоб дівчатка отримували як «внутрішню» так і «зовнішню» освіту. Їх поєднання допомагало панночкам зробити в майбутньому гарну «партію» при одруженні. Плата

за навчання зростала чи не щороку і у Харківському вона 1881 р. складала 350 руб.

Київський інститут шляхетних панянок, чи не найбільш відомий з-поміж інших, згідно власного статуту приймав на навчання доньок спадкових та особистих дворян. Він забезпечував дівчатам надзвичайно широку і культурно різноманітну освіту. Як елітна школа, був зацікавлений не тільки в інтелектуальному формуванні своїх учениць, але також і у розкритті їхніх особистостей, формуванні духовних цінностей, звичок та манер. Його навчальний план зосереджувався на вивченні російської словесності та живих мов, а також таких класичних «аристократичних предметів» як живопис, танці і музика. Акцент на ідеальному знанні французької мови, вишуканій елегантності та такті додавав ще більше штрихів до їхньої шляхетської освіти. Реакцією на жіночу емансипацію було зменшення числа вихованок у інститутах шляхетних панянок. Зокрема, у Ки-

Київський інститут шляхетних панянок

ївському їх чисельність з 253 дійшла до 158 осіб. Певно, що на зменшення їх числа вплинуло відкриття жіночих гімназій, у яких навчання було не таким дисциплінованим щодо поведінки, як у інститутах. Аби зупинити відтік учениць, дирекція інституту 1878 р. пішла на небачене. Було дозволено приймати доньок не тільки почесних громадян і купців першої гільдії, а й дітей з бідних родин, окрім євреїв. Суттєво змінено програми дисциплін, їх викладання, поліпшено побутові

умови, в тому числі і харчування. Розпочалася кампанія за заснування стипендій дворянським коштом, щоб освіту змогли отримати дівчата збіднілого дворянства [28, с.8]. Підтримкою держави почали активно користуватися ті з них, для кого державна служба була єдиним джерелом матеріального забезпечення. Виробився навіть механізм отримання там вакансій на навчання доньок державним коштом. До головноуправляючого Власної його величності канцелярії по установах імператриці Марії М.О. Протасова-Бахметьєва зверталися, як правило, повітові справники та їх помічники, судові слідчі, бездоганну службу яких повинні були засвідчити губернатори і генерал-губернатори. Чиновники повітового і губерньського рівня були переконані, що держава зобов'язана дбати про освіту їхніх дітей, адже вони чесно відбувають державну службу. Предводителі дворянства також брали рекомендаційну участь в одговоренні кандидатур на отримання державних стипендій, зважаючи на бюджет і чисельність родини, глава якої не міг дати усім дітям пристойну освіту [33, арк. 3, 4; 32; 34]. Як правило, прохання про зарахування супроводжувало посвідчення про матеріальне становище родини. І все ж було б неправильно стверджувати, що все дворянство одностайно прагнуло до збереження та примноження станової освіти. Певна його частина наполягала й більше того виділяла кошти на заснування професійних шкіл, зокрема ремісничих училищ, аби їх вчорашні кріпаки отримали професійні навички для роботи на підприємствах у їхніх маєтках [5, с. 219].

Нехай і поступово дівчата, дякуючи спеціальній професійній освіті, починають отримувати права державної служби. З 1870-х рр. «лица женского пола» обіймали посади головних вихователок, вихователок, доглядачок, класних дам і учительок в жіночих гімназіях, прогімназіях та училищах з правом пенсійного забезпечення [24, № 53197].

14 січня 1871 р. за поданням міністра юстиції К. І. Паніна, Олександр II визначив коло «корисної» для державної і громадської служби жінок. Вони могли ставати акушерками, сестрами милосердя у фельдшерських і віспопрививочних пунктах та аптеках. Указ вимагав сприяння жінкам на педагогічному поприщі, а також дозволяв службу сигналістками і телеграфістками. Проте категорично заперечував проти обіймання канцелярських посад в громадських і державних установах, навіть за наймом, де служба могла бути як виборною, так і призначуваною [26, № 49137].

1898 р. Державна рада надала звання «жінка-лікар» тим з них, хто витримав екзамен в університетах й Військово-Медичній академії Росії з можливістю пенсійного забезпечення [27, № 15135]. П. А. Столипін, розробляючи проекти реформ місцевого врядування, був переконаний про кончу потребу залучення жінок до суспільно-корисної праці. Згідно з проектом 1912 р. про міське управління, жінки отримували б виборчі права [13, с. 237]. Адже вже широко практикувалась служба жінок на канцелярських посадах. Так, у канцелярії Єлисаветградської міської думи працювало з 1907 по 1917 рр. 42 жінки, серед них найперше машиністки, а також писарі і помічники реєстраторів. Їх число відчутно зросло внаслідок військової мобілізації 1914 р., коли жінки замість призваних на фронт чоловіків займали посади обліковців та діловодів [11, с. 71].

Висновки. Освіта, яку жінки отримали внаслідок реформування державного і суспільного життя, стала сприятливою основою для зародження жіночого руху, що у своїй більшості також спрямовувався на право отримувати повноцінну освіту, на поліпшення її змісту і форм. Прагнення набути незалежність, зокрема і матеріальну, щоб самостійно вирішувати власну долю, бути доброю господинею і освіченою матір'ю, мати професію, стати учасницею громадського життя – ось

основні мотивації, які спричинили зміни у соціальному становищі жіноцтва. Шляхом до змін себе і свого місця в суспільстві жінки обрали освіту. Внаслідок цього, отримавши фахові знання, вони почали займати важливі місця у таких сферах, як педагогічна діяльність, побутове обслуговування та на канцелярській службі. Державні інституції, як і громадськість, не відразу позитивно поставилися до жіночого руху, проте вже на початку ХХ ст. заохочували жінок до набуття фаху, сприяючи їхнім прагненням на самореалізацію.

Література і джерела

1. Багалій Д. Справа про допуск жіноцтва в університети. Архівна справа. 1927. Кн. 2–3.
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. К.: Либідь, 1995.
3. Веремченко В. А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX – начало XX в.). Изд. 2-е допол. и испр. Санкт-Петербург: Европейский дом, 2009.
4. Драч О. О. Жіноча освіта в Україні. Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7 (Мл-О).
5. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: Монографія. Хмельницький: Мельник А.А., 2015.
6. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Тип. Кульженко, 1889.
7. Інститут рукопису НБУ НАНУ, ф. I, 14220.
8. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті: довідкове видання. К.: Світ успіху, 2005.
9. К-н Юл. На розвалинах старого суда. Вестник Европы. 1906. Кн. 4.
10. Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: Історія київських вищих жіночих курсів. К.: МП Леся, 2007.
11. Крижанівський В. М. Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871–лютий 1917 р.). Дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. К., 1912.
12. Крыжановский В. К. Дневники. Бердянск в дневниках титулярного советника. Запорожье: Просвіта, 2002.
13. Писарькова Л. Ф. Городские реформы в России и Московская дума. М.: Новый хронограф, 2010.

14. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1860. Т. 33. Отд. 1: 1858.
15. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1862. Т. 35. Отд. 1: 1860.
16. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1876. Т. 48. Отд. 1: 1873.
17. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1875. Т. 47. Отд. 1: 1872.
18. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1877. Т. 50. Отд. 1: 1875.
19. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1873. Т. 44. Отд. 1: 1869.
20. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1874. Т. 45. Отд. 1: 1870.
21. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1868. Т. 41. Отд. 1: 1866.
22. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1873. Т. 42. Отд. 2: 1867.
23. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1876. Т. 49. Отд. 2: 1874.
24. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1876. Т. 49. Отд. 1: 1874.
25. Полное собрание законов Российской империи. 3-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1909. Т. 26. Отд. 1: 1906.
26. Полное собрание законов Российской империи. 3-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1874. Т. 46. Отд. 1: 1871.
27. Полное собрание законов Российской империи. 3-е собр. Санкт-Петербург: Тип. 2-го отделения, 1901. Т. 18. Отд. 1: 1898.
28. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1881 года. Чернигов, 1883.
29. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН, 1871. Т. 4: 1865–1870.
30. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 631. Спр. 198.
31. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 158.
32. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 622. Спр. 102.
33. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 320.
34. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 301.

35. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. Ч. 10.

36. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 642. Спр. 48.

37. Шульгин В. История университета Св. Владимира. Санкт-Петербург, 1860. [Репринтне видання]. К.: Лыбидь, 2010.

38. Ярмонкин В. Задачи дворянства. Санкт-Петербург: Тип. Кушнеров и К., 1895.

Shandra V.S. EDUCATION AS A FACTOR IN THE GROWTH OF THE WOMEN' ROLE IN THE UKRAINIAN SOCIETY (1880s – BEGINNING OF THE XXTH CENTURY). *The article deals with education, which has become the main factor in the growth of the role of women in Ukrainian society. It was clarified why the state paid less attention to women's education than education for men. That motivated the private initiative and led to the establishment of different types of schools for girls. The attention was paid to the differences in educational disciplines and to the amount of knowledge provided by schools for girls compared to schools for boys. It was found out how women's gymnasia developed. The dynamics of the opening of these educational institutions was studied. The attention is paid to the fact that the need to be educated the girls from middle and upper social strata demonstrated more quickly compared with the lower ones. It was found that the girls did not satisfy the prohibition of university education, and therefore they went to study to Zurich and this was a motivating factor for establishing higher female courses in major Ukrainian cities. The spreading of the institution of women's education did not remove the need for the existence of elite schools, which were considered institutions of noble ladies. They continued to exist, although democratized in terms of the social origin of their pupils. Particular attention was also paid to the functioning of vocational schools, the growth rates of which significantly increased every decade, as well as the knowledge and practical skills that could be obtained there. Thanks to education, girls started to work in such fields*

as pedagogy, medicine, post, public service, as well as to achieve equal rights in society and electoral rights. Consideration of the spreading of women's education is carried out with the identification of the attitude of state institutions, the public and individual persons towards the aspirations of girls to acquire education and become full members of society.

Keywords: *women's education, women's gymnasia, institutes of noble ladies, vocational education.*